

ANTIKA VA O'RTA ASRLAR MUHOFAA INSHOOTLARI: TURLARI, TUZILISHI, AHAMIYATI

B.M. Satimov

Urganch innovatsion universiteti dotsenti

A.Rahimov

Urganch innovatsion universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazmning Antik va o'рта asrlar mudofaa inshootlari tuzilishi, turlari va ularning ahamiyati haqida ma'lumot beriladi

Kalit so'zlar: Butentovqal'a, Katta Aybuyirqal'a, Novtaka (Uzunqir), Termiz, Kampirtepa, Ayozaqal'a, Ko'kcha, Jonbosqal'a.

Davrlar o'tishi bilan qurol-yarog'lar xususan qal'alarni ishg'ol etishga mo'ljallangan qurollar - katapultalar, manjanaqlar va boshqalar paydo bo'lishi bilan himoya devorlari qurish ishiga ma'lum o'zgartirishlar kiritilishiga olib keldi. Qolaversa, antik davrga kelib siyosiy jarayonlar ancha kuchayib ketishi ham shaharlar mudofaa tizimlariga ma'lum bir yangiliklarning va o'zgarishlarning kirib kelishiga olib kelgan. Endilikda himoya devorlari ancha qalin bo'lib, uni suv to'ldirilgan chuqur xandaq bilan o'rab olish boshlandi.

Devorlarning burchak qismida yoki butun devor bo'ylab ma'lum masofada mustahkam burjlar barpo etila boshladi. Devorlarda hamda burjlarda bir yoki ikki qator qilib o'q-yoy otish uchun teshiklar qilingan. Burj turli shaklda: doira, to'rtburchak, yarim aylanasimon shakllarda qurilgan. Qal'a devorlaridagi eng himoyasiz joy darvoza bo'lgan. Shuning uchun ham kirish joylari murakkab darvoza oldi tartibi bilan mustahkamlangan. Bu narsa, ayniqsa Xorazmda keng tarqalgan. Shuningdek, boshqa ko'p himoya ishlari amalga oshirilgan. Masalan, qal'a devorlari platforma ustida qurilgan. Natijada devor ham, kirish joyi ham juda yuqorida joylashgan. Unga olib chiquvchi yo'l - pandus tor ishlangan bo'lib, dushmanlar bu yerdan faqat bir yoki ikki qator bo'lib chiqa olish imkoniyatiga ega bo'lgan. Bu esa hujum qilayotganlarning qal'aga kirishini qiyinlashtirardi. Shuningdek, pandus shunday qurilganki, darvoza tomon borayotgan yov, qal'a himoyasiga qilich ko'targan tomoni, ya'ni ochiq tomoni bilan bo'lib turgan. Ikkinchi qo'lidagi qalqon bilan o'zini to'sish juda noqulay bo'lgan.

Shaharlar mudofaa tizimini barpo etishda atrof-muhit tabiiy sharoitdan foydalanishga katta e'tibor berishardi. Xususan, ko'pgina shaharlar mudofaa tizimida daryolar o'zanidan ham samarali foydalanilgan. Buni biz qadimgi Novtaka (Uzunqir), Termiz va boshqa shaharlar misolida ko'rishimiz mumkin.

Qadimgi mudofaa inshootlarining chegaralari sifatida tabiiy to'siqlar - daryolar, kanallar, tepaliklar, tog'larning tik yonbag'irlaridan unumli foydalanilgan. Masalan,

Afrosiyob ko'hana devorlari juda tik bo'lib, bir qismi Siyob ustidagi jar yoqasida joylashgan baland yonbag'ir cheti bo'ylab ko'tarilgan. Devor yonbag'irining qadimgi chekkasi bo'ylab ketgan va manzilgohning janub tomonida qal'a devoriga extiyoj bo'lmagan.

Surxon vohasida joylashgan Kampirtepa qal'asini qurishda ham joy relefidan unumli foydalanilgan, tepaliklar, jarliklar hamda soyliklar qal'a devorlari uchun yaxshi moslashtirilgan. Mil. avv. IV-II asrlarda Buxoroda ham jarliklar va botqoq joylardan mudofaa maqsadlarida unumli foydalanilgan.

Qadimgi Baqtriya, Marg'iyona, Sug'diyona, Parfiya, Xorazm, Farg'ona, Choch, Sirdaryoning quyi oqimidagi yirik va kichik shaharlar, qo'rg'onlarda qurilgan ilk mudofaa devorlari paxsadan va xom g'ishtdan barpo etilgan bo'lib, yarim doira shaklidagi yoki to'g'ri burchakli minoralar bilan mustahkamlangan.

Dastlabki vaqtlarda mudofaa devorlari va minoralar u qadar mustahkam bo'lmay, ularning poydevori ham ulkan va keng emas edi. Keyinchalik, devorlarni vayron qiladigan mashinalarning paydo bo'lishi jumladan, grek-makedoniyaliklarning hujumlari, qamal qilish texnikasining rivojlanishi sababli istehkom va minoralar metinday mustahkam, devorlar qalin qilib qurila boshlandi. O'rta Osiyoga makedoniyalik Aleksandrning yurishlari vaqtida kirib kelgan ana shunday yangiliklardan biri qal'a to'siq devorlarining barpo etilishi bo'ldi.

Devorlarda ko'pincha ikki qatordan iborat o'q otish yo'lagi - galereyalar qilingan. Ularga eng yaxshi merganlar joylashib, tuynuklardan dushmanni o'qqa tutganlar. Bu tuynuklar shunday joylashgan ediki, otishma vaqtida devorning tashqi tomonida o'q yetmaydigan maydon juda kam qolardi. Tuynuklar kamon o'qi shaklida qilingan bo'lib, ular tashqari tomonga suyri qilib ochilgan.

Darvozalarni himoya qilishga alohida e'tibor berilgan, ular oldinga chiqib turgan fortlar bilan yon tomondan muhofaza qilingan. Darvozalarning kirish joyiga ko'pincha labirintlar bilan tepasida tosh otuvchi mashinalar o'rnatish uchun maydonchalar qilingan. Mashinalardan uloqtirish uchun sopoldan yumaloq qilib yasalgan yadrolar (ularning og'irligi 1 kg dan 20 kg gacha, hatto, undan ham ortiqroq bo'lgan) terib qo'yilgan. Darvoza oldidagi maydonga va devor ostiga sopoldan maxsus yasalgan piramidachalar sochilgan. Ularning uchi har doim tepaga qarab turgan. Bu otliqlarning va fillarning devorga yaqinlashib kelishiga halaqit berishga mo'ljallangan. Keyinchalik, ilk o'rta asrlarda ularning o'rniga to'rtta patlitomir piramidachalar (ular «sarimsoq» deb atalgan) qo'llanila boshlandi.

Bu davrda tosh otish uskunalaridan ham qamal qilish, ham himoyalanişda foydalanilganlar. Qal'a devorlaridagi maydonchalarda turli kattalikdagi yadrolarning turlanganligi shundan dalolat beradi. Bunday tosh otish uskunasi hayvonlarning payidan eshilgan arqonga ega bo'lib, rom shaklida yasalgan. Uning ichiga esa, bir uchiga posongi bog'langan richag o'rnatilgan. Uskuna ishga solinganda bo'shagan

richag og'irligi 26 kg gacha bo'lgan yadroni katta kuch bilan irg'itgan. «Chayon» uskunasi kichikroq kalibrli yadrolarni otgan. Bunga o'xshash tosh otuvchi mashinalarni qal'ani qamal qilayotganlar ham ishlatgan.

Tosh otish uskunalaridan Baqtriyada, Parfiyada va boshqa viloyatlarda keng foydalanilgan. Sug'dda ular ilk o'rta asrlar davridan boshlab «manjaniq» deb atalgan. Osilma harakat qiluvchi mashina - palaxmonlar yadrolar otish uchun ham, o'q otish uchun ham mo'ljallangan.

O'rta Osiyoning qadimgi davlatlarida shaharlar atrofi nafaqat mudofaa, balki davlat chegaralarini belgilash maqsadida ham devorlar bilan o'rab olingan. Masalan, Kushon podsholigida qurilgan Xisor tog' tizmasidagi daralarni muhofaza qiluvchi devor, Baqtriyani Sug'ddan ajratib turuvchi, minorali chegara devorlari bunga misol bo'la oladi. Kushon podsholigida qal'alarning chegaralarini qo'riqlaydigan hamda bojxona vazifasini o'tagan devorlar ham mavjud bo'lgan. Kampirtepa qal'a-istehkomi ana shular jumlasidan edi.

Ko'hna Xorazm vohasida juda qadim davrlardanoq mustahkam va uzoq muddatga xizmat qiladigan harbiy istehkomlar, mudofaa inshootlari barpo etilgan. Bu esa mazkur hududda davlat va jamiyat uchun muhim strategik ahamiyatga molik hududlarni tashqi hujumlardan himoya etishga ehtiyoj kuchli bo'ganligidan dalolat beradi.

Xorazmning delta tekisligi orasida qadimgi tabiiy jinlardan ko'tarilgan bir qancha o'rkachlar hamda do'ngliklarning qoldiqlari mavjud. Masalan, atrof tekislikdan 100 metr balandda joylashgan Ayozaqal'a devorlarining balandligi 20 metrgacha bo'lgan, Ko'kcha deb ataladigan tepalikda joylashgan, tekislikdan 40-45 metr ko'tarilib turgan Jonbosqal'a qoldiqlari esa undan ham yirikroqdir.

Kichik Qirqqiz qal'asi atrofdagi taqir yerdan 7 metr baland bo'lgan tepalikda joylashgan Okchagelin, Burliqal'a, Jonbosqal'a, Qal'aliqir, Qal'ajiq, Jigarband kabi qal'alar ham tepaliklarda joylashgan.

Mudofaa inshootlari uchun joyning to'g'ri tanlanishi qal'aning bir yoki ikki tomondan, ba'zida esa hamma tomondan himoya qilinishini ta'minlardi. Masalan, Ustyurt terrasasidan birida joylashgan Katta Aybuyirqal'a uch tomondan devor bilan o'rab olingan, jarga yondashgan janubiy tomoni esa tabiiy himoyaga ega bo'lganligi uchun devor ko'tarilmagan.

Devkesgan shahristoni uchun ham mudofaa nuqtai nazaridan juda yaxshi joy tanlangan. Torgina Ustyurt burni chekkasida 30 metr balandlikda joylashgan bu qal'a ikki tomondan tik jarlik bilan muhofazalangan. Devkesganqal'a atrofi esa eni 15 metrga yaqin, chuqurligi 3 metrcha bo'lgan xandaq bilan o'ralgan⁴⁶. Mudofaa tizimining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan bunday xandaqlar Xorazmdagi qadimiy yodgorliklar - Eresqal'a, Bozorqal'a, Ichanqal'a (Xiva), Hazorasp, Oqshaxonqal'a,

Pilqal'a, Tuproqqal'ada ham uchraydi. Ular orasida Oqshaxonqal'a xandagi eng katta bo'lib, kengligi 34 metrga boradi.

Asosiy qurilish material bo'lgan tuproq shu xandaqlardan qazib olingach, ular suv bilan to'ldirilib, mudofaa inshootlari yanada mustahkamlangan. Ba'zan bu xandaqlardan boshqa maqsadlarda ham foydalanilgan. Masalan, VI asrga oid risolada guvohlik berilishicha, Devkesganqal'a atrofidagi xandaq aslida tosh yo'lak bo'lib, jangovar qurilmalarining undan o'tishi amrimahol bo'lgan. Eni 10-12 metr, chuqurligi 2-3 metr bo'lgan bu istehkomning bunyodkorlari uni barpo etishda bir paytning o'zida ikki masalani hal etishgan: qal'a qurilishi uchun material olishgan hamda muhim mudofaa inshooti - xandaqni qazishgan. Bundan tashqari, shahristonning eng zaif joyining xavfsizligini oshirish maqsadida, bosh kirish yo'li oldida radiusi 6 metrli yarim doira shaklida qo'shimcha xandaq qazilgan. Bunday tosh xandaqlar Butentovqal'a (chuqurligi 2,5 metr, eni 9 metr) va Katta Aybuyirqal'ada ham barpo etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мухамеджанов А.Р., Мирзахмедов Д.К., Адылов Ш.Т. К изучению исторических типографии и фортификации Бухары // ИМКУ, вып. 20. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 110.
2. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристон. – Ташкент, 1990. – С. 57.
3. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. (Қадимги даврдан ҳозиргача). - Тошкент: Sharq, 2012. – Б. 32.
4. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // СЭ. – М., 1961. – №4. – С. 114-146.
5. Хазанов А.М. «Военная демократия» и эпоха классообразования // Вопросы истории. – М., 1968. – №12. – С. 87-98.